

MUHAMMED RIZA ÂGEHÎ VE TA'VİZÜ'L-ÂŞIKÎN DİVANI

FERİDUN TEKİN

XIX. yüzyıl Özbek edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Âgehî, 1809'da Hive şehrinin Kıyat köyünde dünyaya gelmiştir. Onun ailesi Harezm Hanlığı'nda uzun yıllar "Mîrâblık" görevinde bulunmuştur. "Mîrâb" bir ailede doğup büyüyen Âgehî, iyi bir eğitim almıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden Âgehî, tarihçi ve devlet adamı olan amcası Munis Harezmî tarafından himaye edilmiş ve medrese eğitimi görmüştür. Âgehî, sanat faaliyetlerine başlamadan önce kendisinden önceki Özbek edebiyatı temsilcilerini özellikle Nevâyî'yi ve Fuzûlî gibi şark medeniyetinin üstün temsilcilerini büyük bir dikkatle incelemiştir. Nevâyî'den sonra Özbek Edebiyatında en fazla eser sahibi olan Âgehî, 1874'te doğduğu köy olan Kıyat'ta ölmüştür.

Âgehî'nin yaşadığı devir, Çağatay edebiyatının son devri yani klâsik Özbek Türkçesinden yeni Özbek Türkçesine geçiş devri olması itibarı ile oldukça önemlidir. Çünkü bu devirde mahallî dil unsurları edebî dile tesir etmeye başlamıştır. Türkiye ve Batı ülkelerindeki Türkologlar tarafından yapılan edebî devir tasniflerinde Âgehî'nin yaşadığı devir; "gerileme ve çökme devri (XVII-XIX. yüzyıllar)"; "düşüş devri"; "klâsik sonrası devri (XVI. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonuna kadar)" gibi sınıflandırmalara tâbi tutulmuştur. Bu sınıflandırmalardan anlaşılacağı üzere Çağatay edebiyatı bu devirde bir "çöküş" sürecine girmiştir. Fakat, buna rağmen bu devirde Munis Harezmî, Âgehî ve Kâmil Harezmî gibi çok önemli şahsiyetler yetişmiş ve sanat değeri oldukça yüksek olan eserler vücuda getirmişlerdir. Bu devirde yetişmiş sanatçıların en önemlilerinden birisi de Muhammed Rızâ -edebî mahlası- Âgehî'dir.

Âgehî'nin şairlikten, başka tarihçilik ve tercümanlık gibi özellikleri de vardır. "Âgehî, tarihçi sıfatında Orta Asya; bu sebeple Özbekistan halkları tarihini öğrenişte zengin materyaller verici birçok tarihî eserler vücuda getirdi. Tercüman sıfatında birçok şark tarihçisinin ve ediplerinin tarihî ve edebî eserlerini Özbek diline tercüme etti. Şair sıfatında o, yüksek sanatsal yeteneği ile yazmış olduğu şiirlerini içine alan mükemmel bir divân tertip etti."¹

Âgehî'nin tarihçi sıfatı ile yazmış olduğu orijinal eserleri şunlardır:

Firdevsü'l-ıkbâl, Riyâzü'd-devle, Zübdetü't-tevârih, Câmü'l-vukû'âti's-sultâniye, Gülşen-i Devlet, Şâhid-i İkbâl.

Âgehî'nin tarihî eserlerden yapmış olduğu tercümeleler:

Kâbusnâme, Zübdetü'l-hikâyet, Miftahü't-tâlibîn, Tezkire-i Mukîmhânî, Tabakât-i Ekberşâhî, Tarih-i Nâdirî, Ahlâk-i Mûnisî, Ravzatü's-safâ.

Âgehî'nin edebî eserlerden yapmış olduğu tercümeleler:

Gülistân, Yusuf ve Züleyhâ, Heft Peyker-i Nizâmî, Şah ve Gedâ.

Yukarıdaki ismini saydığımız bu eserlerden başka Âgehî tarafından tercüme edilmiş eserler de vardır. Âgehî, divanının mukaddimesinde bunlarla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Fakirin (Âgehî-F. Tekin) Türk dili ile tercüme ettiği eserler: “Ravzatü's-safâ'nın ikinci cildinden Çahar Yar İzâm'ın vakaası, üçüncü cildi; “Nâdirnâme”; “Zafernâme”, “Zübdetü'l-hikâyet”, “Miftahü't-tâlibîn”, “Ahlâk-i Mûnisî”, “Vâsîfî”, “Nasihatnâme-i Keykâvus”, “Süleyman u İbsâl-i Câmî”, “Ravzatü's - safâ-yi Nâsırî”nin bir defteri; “Delâilü'l - hayret Şerhi”ki Osmanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine çevrildi, “Heft Peyker-i Nizâmî”, “Tezkire-i Mukîmhânî”, “Tabakât-i Ekberşâhî”, “Heşt Bihişt-i Hüsrevî”, “Yusuf ve Züleyhâ-yi Câmî”, “Şuh u Gedâ-yi Hilâlî” manzum oldu.”²

Çok genç yaşta şiirler yazmaya başlayan Âgehî, şiirlerini *Ta'vizü'l-Âşıkîn* adını vermiş olduğu divanında toplamıştır. Divanın yazılış tarihi ile ilgili değişik kaynaklarda değişik tarihler verilmiştir. *Ta'vizü'l-Âşıkîn Divanı*'nın nüshaları üzerine bir edisyon kritik çalışması yapan Fetullah Ganihocayev, divanın yazılış tarihi hakkındaki bu tarihlerle ilgili olarak tartışmalara son vermiş ve divanın yazılış tarihini 1871-1972 yılları olarak tespit etmiş ve şairin ölümünden sonra meşhur müstensihler tarafından istinsah edildiğini belirtmiştir.³ Divan kısa bir söz başı ile başlamaktadır. Âgehî burada kendi hayatı ve sanatsal faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Daha sonra gazeller gelmektedir.

1 K. Münirov, Munis, Âgehî ve Beyânî'ning Tarihî Eserleri, Özbekistan Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent 1960, s.12.

2 Divân-i Âgehî, Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birûni Namındaki Şarkşinaslık Enstitüsü El-yazmalar Bölümü, Envanter Nu: 938 Varak 5a.

3 Geniş bilgi için bk. Fetullah Ganihocayev, “Âgehî'ning “Ta'vizü'l-âşıkîn” Divanı ve Unıng İlmî-Tenkidî Metni” Avtoreferatı, Özbekistan Fenler Akademisi H.S. Süleymanov Namındaki El Yazmalar Enstitüsü Neşriyatı, Taşkent, 1998, s.16.

Gazeller şark şairlerinin divan tertip ediş geleneğine uygun olarak alfabetik sıraya göre (Arap alfabesine göre) verilmiştir. Bundan başka Âgehî'nin Özbek Türkçesinde ve Tacikçede yazılmış muhammes, müseddes, müsemmen, rubaî, muamma, terciibent, müstezat, murabba, kıta, tuyuk, mülemma, mesnevî ve kasideleri divanda yer almaktadır. Divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır. Bunlar; Harezmi Hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX yüzyılda Harezmi'de kurulan bazı binaların ve Harezmi surlarının kuruluş tarihi ile ilgili bilgilerdir.

Âgehî divanının 9 adet el yazma ve 2 adet taş basma nüshası vardır. Bu nüshaların saklandığı kütüphaneler ve şehirler şunlardır:⁴

1. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü, Envanter Nu: 1529, Taşkent. Bu nüsha 1876 yılında istinsah edilmiş olup, 358 varaktır.
2. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Şcedrin Saltukov Namındaki Devlet Halk Kütüphanesi El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: THC 18, Leningrad. Âgehî divanının mükemmel nüshalarından biridir. İstinsah tarihi belli olmayıp, 305 varaktır.
3. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü, Envanter Nu: 289, Taşkent. Bu nüsha 1901 yılında istinsah edilmiş ve iyi saklanmıştır. 282 varaktır.
4. Ta'vizü'l-Âşıkîn, SSSR Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: C 1944, Leningrad. Divanın mükemmel nüshalarından biridir. 1903'te istinsah edilmiş olup 272 varaktır.
5. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü, Envanter Nu: 727, Taşkent. Eser muhtemelen XX. yüzyıl başlarında istinsah edilmiş olup 258 varaktır.
6. Ta'vizü'l-Âşıkîn, SSSR Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: D 19, Leningrad. Eserin istinsah tarihi belli değildir. Diğer nüshalara göre biraz eksiktir. 201 varaktır.
7. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Tacikistan Fenler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü, Envanter Nu: 1493, Duşanbe. Diğer nüshalara göre eksiktir. İstinsah tarihi belli olmayıp 192 varaktır.
8. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birüni Namındaki Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: 938, Taşkent. 1905 yılında istinsah edilen bu nüsha iyi muhafaza edilmiştir. Eser 271 varaktır.⁵
9. Ta'vizü'l-Âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birüni Namındaki Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: 7443, Taşkent. İstinsah tarihi belli değildir. Bu nüsha iyi muhafaza edilmemesine rağmen eksik değildir. 262 varaktır.

Ta'vizü'l-Âşıkîn divanının iki adet taş basma nüshası vardır. bunlardan bir

4 Verecek olduğumuz bu bilgiler, Fetullah Ganihocayev'in, Âgehî Eserlerinin Tavsifi, (Özbekistan Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1986, s. 13-19) adlı eserden alınmıştır.

5 Bu nüsha ve yine aynı kütüphanede saklanan 7443 numaralı nüsha tarafımızdan da incelenmiş bulunmaktadır. 7443 numaralı nüsha bu nüshadan daha eskidir. Bu sebeble 938 numaralı nüshanın bu nüshadan istinsah edilmiş olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. K. Münirov da "Âgehî (İlmî ve Edebî Faaliyeti)" (Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1959, s.11) adlı eserinden bu görüştedir.

tanesi 1882'de, bir tanesi 1905'de Hive şehrinde neşr edilmiştir. Bu basmalar Taşkent'te Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümünde 8732 ve 8733 numaralara ile saklanmaktadır.

Âgehî'nin sanat anlayışını ve edebî şahsiyetini ortaya koymak için onun gençliğinden beri yazmış olduğu şiirlerini bir araya getirdiği divanındaki şiirlerini incelemek zorundayız. Güçlü bir medrese eğitimi alan Âgehî, divanına yazmış olduğu söz başında kendi şiir anlayışını açıklamış ve ilim yolunda çektiği sıkıntıları şu mısralar ile anlatmıştır.

“Kadem eyleben ilm yolıda baş
Hüner kesbide eyler irdim telâş

Ne tünler maña hâb u rahât
Ne künler zamân-i ferâgat idi”⁶

Âgehî'nin şiirlerinin birçoğunda küçük yaşta babasını kaybetmesi ve bunun sonunda hayatını zorluklarla geçirmiş olmasının serzenişlerini görmek mümkündür:

“Kiçilikdin tüşüp başımğa külfet
Zamânî bolmadım bî-renc u mihnet

Kalıp yalğuz tümen endûh içide
Mihendin leşker-i enbûh içide

İşim bî-keslik içre boldı müşkil
Murâdım bolmadı hiç işde hâsıl

Gehî könlüme tüşti 'ışk sûzı
Belâ vu derd boldı cânga rûzı”⁷

Âgehî şiirinin esasını, almış olduğu sanat eğitimi ve içinde yaşadığı devrin şartları oluşturmaktadır. Şark medeniyetinin felsefî temellerine dayanan bu esaslar, sanatçı hakkındaki yapılacak olan yorumların üzerinde belirleyici bir rolü

6 Ta'vizü'l-âşıkîn, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter Nu: 8732, Taşkent, s.2, (1905 yılında Hive'de basılan taş basma) (Bundan sonraki dipnotlarda bu eseri “Âgehî Divanı” diye göstereceğiz.)

7 Âgehî Divanı, s.3

8 Âgehî, Eserler (6 ciltlik), Gafur Fulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1971-1972, C.I, s.18, (Yayına hazırlayan Gulam Kerimov)

vardır. Âgehî de kendisinden önce eserler vermiş olan sanatçılardan oldukça fazla etkilenmiş ve onların bağlı olduğu geleneğin sürdürücüsü olmuştur. “Şark şiiriyetindeki mürekkep usullerin sanatkârlık sırlarına bütünüyle sahip olan Âgehî, kendi icadında onun imkâniyetlerinden mükemmel bir maharet ile faydalandı ve gazelciliğin gayet güzel örneklerini yarattı.”⁸

Âgehî sanatının oluşumunda şairin hayata bakış açısı oldukça önemlidir. Fakat şairin perspektifinin boyutları birçok sosyal ve psikolojik özellikleri yansıtmaktadır. Bu özelliklerin en belirleyici unsuru şairin yaşadığı devedike sosyal hayatın sınırlarını çizen, ona şekil veren feodalizm olmuştur. “Harezmi Hanlığı, Âgehî’nin yaşadığı ve eserler verdiği devirdi, Orta Asya’da feodalizm cemiyetinin en iyi bir görünüşünü ifade eden yönetim şekli idi... Şair Âgehî’nin yaşadığı devir için en karakteristik şey; memlekette hüküm süren açlık-sefillik ve yönetenlerin zulmü altında ezilen halkın feryadı, hasreti idi. İşte bu durumu göz önüne almadan Âgehî sanatını ifade edici “Hayattan razı olmayış duygusu”nu anlamak mümkün değildir. Âgehî’nin sanat anlayışını tespit etmek istesek, onun mazmununda memleketin, halkın; gerçek, hazin ifadesini görürüz.”⁹

Görüldüğü üzere R. Mecidî, klâsik divan şiiri mazmunlarından biri olan “hayattan zevk almayı” Âgehî’ye has bir özellik gibi göstermektedir. Şairin yaşadığı devirde meydana gelen sosyal olaylar sanatçıyı her ne kadar etkilese de bu durum tamamen realist bir görüş açısı ile izah edilemez. Unutulmaması gerekli bir nokta da; Mecidî’nin bu tespitleri resmî ideoloji olan komünizmin geleneksel baskısı altında yapması ve bu ideolojiye hizmet etmek duygusu olduğudur.

Âgehî şiiriyetinin büyük bir kısmını aşk-sevgi teması, âşık ve maşuka ilişkileri, bunlar aracılığı ile kişinin tabii duygusu, sevgi hakkındaki fikirleri ve o devirdeki bu meseleye ait bakış açısıdır. Bundan başka Âgehî’nin şiir anlayışında şairin dünya lezzetleri hakkındaki fikirlerini yaratıcı faktörlerin başında “rintlik” duygusu gelmektedir. Divandaki şiirlerin birçoğunda bu mazmuna yer verilmiştir.

R. Mecidî, “Âgehî Lirikası” adlı eserinde Âgehî’yi büyük bir hümanist olarak kabul etmektedir: “Âgehî, kendi vatanını, umumen insanı seven, insan oğlu-

9 Rahmet Mecidî, Âgehî Lirikası, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1963, s. 17-18.

nun mutluluğunu isteyen, bunun için çalışan büyük hümanist idi. Hayata, topluma bakışında onun ölçü -insanın mutluluğu, kişinin özgürlüğü- idi.”¹⁰

Fakat Âgehî, yaşadığı hayatta bunların aksini gördü. Dünya mutluluk yeri değil aksine dehşet, gam, külfet, hasrethaneden ibaretti:

“Dehr kasrı hakikatte köhne virânedür
Anı her kim mesken etmek istedi divânedür
Anda her şem ki ravşan bolgusudur keceler
Kavrulup öz yağığa başdın ayağı yanadır”¹¹

Yine :

“Dehr üyi bünyâd kim suv üzre muhkem imes
Anda kirgen el havâturdın amân bir dem imes
Bu sıfatlığ üy ara her kim ki mesken eyledi
Hatırı anıñ havâturdın dem-i bî-gam imes”¹²

Âgehî, kendisini fakirlerin vekili ve onların sözcüsü olarak kabul etmektedir. Bu durum onun için bir fazilettir:

“Âgehî bolsa tañ imes fakr eli ger mütmiz
Biz ki bu kün cihân ara kişver-i fakr şâhumiz”¹³

Âgehî sanatında İslâmın Müslümanlar için hem “farz” hem de “borç” olduğunu kesin bir dille belirten fikirler de vardır:

“Mescidde nazam okıp müdâm ey zâhid
Ger tapmas iseñ murâd-i kâm ey zâhid
İhlâs birle kirip harâbat içre
Sâkî kolıdın iç tola câm ey zâhid”¹⁴

Âgehî, dünyayı sonsuz bir derecede seven, dünya, tabiat güzelliklerini çok gerçeğe, güzel bir üslûp ile ifade eden bir şairdir:

“Bahâr eyyâmı bolmuş eyle kim bâğ-i irem sahrâ
Yeridür seyr üçün ey gül-çebîn koysañ kadem sahrâ

10 R. Mecidî, a.g.e. s. 23-24.

11 Âgehî Divanı, s. 58.

12 Âgehî Divanı, s. 315.

13 Âgehî Divanı, s.82.

14 Âgehî Divanı, s. 333.

*Esip her sarıdın bostânlar içre ruh-perver yel
Mesihâ mu' cizidin her nefes urgusu dem sahrâ
Reyâhin üzre suvlar akıban kevser kibi her yan
İmes Firdevsdin feyz u terâvet içre kem sahrâ"¹⁵*

Âgehî sevgi ile alâkalı olan her duyguyu “âşık ve mâşukâ” aracılığı ile ifade etmektedir. Âgehî'nin tasvir ettiği âşık, dünyadaki bütün lezzetleri, hayatı, insan güzelliğini ve kendini seven, bu sevgiye bütün kalbi ile bağlı, nazik, yürek çarpıntılarını derin bir şekilde ifade eden canlı bir varlıktır:

*“Hoştur bahâr mevsiminiñ ‘ayş çağda
Öz yeri birle bolsa kişi vasl bâğda
Seyr etse gâh dilberniñ elğini tutup
Bâğ-i visâl gülşeniniñ sol u sağda
Geh şevk birle terse körüp kâm güllerni
İkbâl u baht güliniñ her budağda”¹⁶*

Âgehî, divanındaki birçok şiirinde “mey” mazmununa yer vermiştir. Onun “şerbet”, “kadeh” redifli gazelleri de vardır. “Sâkî”, “câm”, “mey” mazmunları ile bezenmiş şiirler divanda oldukça fazladır. Bunların hepsi şairin rintlik düşüncesi ile ilgilidir. Fakat bu düşünce insanları içmeye teşvik etmek amacıyla değildir. Bilindiği üzere “mey” İslâm dininde haram kılınmıştır. Âgehî “mey” ile ilgili şiirlerinde esasen din ve din ehlinin riyakârlıklarını ortaya çıkarmak amacıyla gütmüştür:

*“Ul peri ‘ışkı ara cânbâzlar köpdür velî
Pâkbâz irmes biri bu ‘âşık-i miskin kibi
Gerçi meydin rindler âlûde eylerler etek
Lîk terdâmen imesler zâhid-i hudbîn kibi”¹⁷*

Görüldüğü üzere Âgehî, şark medeniyetinin şiir jarnlarını üstün bir maharet ile kullanmış ve divan edebiyatındaki şiir geleneğini devam ettirmiştir. Bu yüzyılda eser veren sanatçıların eserlerini incelediğimiz zaman görüyoruz ki bu devirde de şiir üstün bir durumdadır. Çünkü Çağatay edebiyatında Nevâyî, Bâbü,

15 Âgehî Divanı, s. 16.

16 Âgehî Divanı, s. 20.

17 Âgehî Divanı, s.195.

Sekkâkî gibi büyük şahsiyetler yetişmiş ve bu şahsiyetler kendilerinden sonra gelen bütün sanatçıları etkilemişlerdir.

Çağatay edebiyatının son ve büyük tümsilcilerinden biri olan Âgehî, ömrünün neredeyse tamamını ilim yoluna harcamış ve gerek tercüme gerekse yaratmış olduğu orijinal eserleri ile Çağatay edebiyatının son devrine damgasını vermiştir. Bütün bunlara rağmen Âgehî ve onun yaratmış olduğu eserler hâlâ tam anlamıyla tetkik edilmemiş ve onun sanatçılık yeteneği bütün yönleriyle ortaya konulmamıştır. Janos Eckmann, bu durum ile ilgili olarak bazı tespitlerde bulunmuştur: “Çağatay edebiyatının klâsik devrinden sonraki gelişmesini incelemek isteyenler ise daha güç durumdadır. Çünkü bu devirde yaşayan Çağatay şairlerinin ve eserlerinin tam listesi daha yapılmamıştır. Kaynaklarda adı geçtiği hâlde eserleri bilinmeyen nice yazarlar bulunduğu gibi, yazarı bilinmeyen birçok eserler de vardır. Çağatayca eserleri Sovyetler Birliği dışında elde etmek de pek güçtür.”¹⁸

Eckmann'ın bu görüşlerinin doğruluk payı büyüktür. Çünkü Özbekistan'da yazılmış olan el yazma eserlerin büyük bir bölümünün saklanmakta olduğu Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birûnî Namındaki Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümünde 100.000'den fazla eser vardır ve bunların büyük bir bölümü hâlâ tasnif edilmemiştir.

Sovyetler Birliği içinde yaşayan Türk halklarının 1990'lı yıllardan sonra bağımsızlıklarını kazanmaları ve bu ülkeler ile kültür ve eğitim alanlarında yapılan ikili antlaşmalar sonucunda buralara gitmek, bu eserlere ulaşmak araştırmacılar için büyük bir oranda sorun olmaktan çıkmıştır. Burada belirtmem gerekli olan bir husus da, yukarıda sözünü ettiğimiz antlaşmalar çerçevesinde birçok araştırmacı gibi benim de Özbekistan'a doktora çalışması yapmak için gönderilmemiştir. Doktora tez konum Âgehî'nin sözü edilen divanının “dil hususiyetleri”dir. Tez için bu konunun seçilmiş olmasının amacı, Çağatay edebiyatının bu dönemine ait özelliklerin ortaya konulması ve Türk edebiyatının bu dönemine ışık tutulması fikridir.

18 Geniş bilgi için bk. J. Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, “Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800-1920” (Hzl. O.F.Sertkaya), Türk Dil Kurumu yayınları, No:635, Ankara, 1996, s. 208.